

Sønderjyske Årbøger 2022

Redaktion:

Anne Marie Ludvigsen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Forord

AF REDAKTIONEN

I år er det 100 år siden, Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Dette markeres på flere forskellige måder. Dels afholdtes i november en jubilæumsfest på Folkehjem med både foredrag og festligt samvær, dels er netop udkommet bogen *Sans for Sønderjyllands Historie. Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022*, og endelig er afholdt en foredragsrække under titlen "Det Sønderjyske DNA gennem 100 år". Jubilæet skal naturligvis også markeres i denne årbog, hvor forfatterne bag førnævnte bog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, i deres artikel med næsten samme titel sammenfatter fortællingen om foreningens virke igennem de mange år. Artiklen er den sjette i denne bog.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøger hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen er fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handler om hollandske fliser på væggene i Rømøs ældre huse. Artiklen placerer handlen med disse fliser i det samlede handelssamkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen er skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortæller om de enorme forandringer, afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand.

Som nummer fire følger en artikel af Mogens R. Nissen, der handler om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen er en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen. Det drejer sig om John Nis Lorensens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig.

Som årbogens sidste artikel, der efterfølger jubilæumsartiklen nævnt ovenfor, har SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter landdagsvalget i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering.

Som altid er årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i Grænselandet samt naturligvis fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

God læselyst!

Redaktionen.

Bloempot, landschap og histories

- Hollandske fliser på Rømøs vægge

AF ELSEMARIE DAM-JENSEN

Indledning

Artiklen er blevet til på baggrund af et forskningsprojekt *Handel og vandel i 1600- og 1700-tallet. Et forsknings- og formidlingsprojekt med udgangspunkt i dansk-hollandske kontakter i 1600- og 1700-tallet*.

I 1600- og 1700-tallet var Holland et økonomisk centrum i Europa, et sted med mange muligheder for arbejde, varehandel og økonomisk gevinst. Holland havde derfor også stor tiltrækningskraft på befolkningen langs den kongerigske del og hertugdømmernes del af Vadehavskysten.

I denne periode var den kunst- og kulturhistoriske indflydelse fra Holland stor i Danmark. Der udviklede sig en mentalitetsmæssig lighed, blandt andet i forbindelse med religion, samfundsstruktur, retsvæsen og uddannelse.¹ Den vestslesvigske kyst blev på grund af den tætte søfarts- og handelsmæssige kontakt stærkt præget fra Holland, især hvad angår arkitektur og interiør.

Denne artikels emne er importen og brugen af hollandske fliser i vadehavsområdet, især Rømø. De hollandske fliser, som stadig findes på væggene i nogle hjem i det vestlige Sønderjylland, står som et konkret udtryk for kontakten med Holland og er et symbol på de kulturhistoriske påvirkninger, som kontakten har affødt.²

Forfatteren har forsøgt at afklare omstændighederne bag importen, blandt andet ved at undersøge, hvad der i dag er tilbage af hollandske fliser i private ejendomme. De spørgsmål, der ønskedes undersøgt, var blandt andet: Hvordan kom fliserne hertil, hvornår og hvorfra kom fliserne og i hvor stort omfang? Var de, som det ofte fortælles, ballast ombord på de studeskibe, som sejlede retur fra Holland, og hvordan blev fliserne distribueret?

Undersøgelsen, der ligger til grund for denne artikel, koncentrerer sig om ejendomme på Rømø.

Desuden er flisesamlingen på Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder gennemgået med henblik på at undersøge, hvor i Vestslesvig de enkelte fliser i denne samling stammer fra.

Artiklens titel "Bloempot, landschap og histories" refererer til betegnelsen for tre af de mest anvendte typer af hollandske fliser på Rømø: Fliser med blomsterdekoration, landskabsfliser og bibelhistoriske fliser ("Histories").

Artiklen består af en omtale af påvirkningen fra Holland, af de hollandske fliser som produkt, deres motiver og anvendelse og om eksporten af dem til vadehavsområdet.

Derefter præsenteres forholdene på Rømø, og der redegøres for den empiriske undersøgelse af forekomsten af fliser på øen i nyeste tid.

Den hidtidige forskning vedrørende hollandske fliser har især haft en kunsthistorisk tilgang til emnet. I Holland har Jan Pluis (f. 1937) gennem et helt liv beskæftiget sig med flisernes typologi og historie.³ I Danmark beskæftigede den daværende museumsleder i Tønder Sigurd Schoubye (1915-2000) sig omkring 1960/70 med de hollandske fliser på Tønderegnet.

Denne undersøgelse adskiller sig fra tidligere forskning ved, at fliserne især bliver betragtet fra en kulturhistorisk vinkel. Formålet har også været at samle op på den eksisterende viden om emnet og at sætte fokus på nye indsatsområder, blandt andet i et tværfagligt samarbejde mellem kulturhistorie, arkæologi og naturvidenskab.

De hollandske fliser

Oprindelsen til de hollandske fliser kom fra maurerne, som brugte fliser i husene i Spanien, og også i Italien var der en flisetradition. Begge steder blev fliserne især brugt til udvendig beklædning eller til gulvbeklædning.

I Holland blev fliserne først og fremmest brugt indvendigt på væggene som en praktisk foranstaltning, der både kunne isolere mod fugt og kulde udefra og som beskyttelse mod ild fra ildsteder i køkkener og ovne i stuer. Desuden blev fliserne betragtet som en hygiejnisk foranstaltning, de var nemme at renholde i forhold til en kalket væg eller en panelvæg.

Fliseproduktionen koncentrerede sig især om Nordholland og Frisland samt i Utrecht, Haarlem og Rotterdam.

Motiver og farver var bestemt af den herskende mode. De ældste fliser, som kendes langs Vadehavskysten, især omkring Sejerslev og Emmerlev nord for Højer, er de polykrome, mangefarvede fliser fra

1600-tallet. De er udsmykket med blomster, frugter, dyr og fugle. Senere blev de blå fliser med motiver som soldater (landsknægte), dyr, mytologiske væsener, skibe og landskaber udbredt, og i løbet af 1700-tallet blev de manganfarvede brunviolet fliser moderne, især med bibelske motiver og hyrdescener. De manganfarvede fliser kom især fra Rotterdam og Utrecht, mens man nordpå i Frisland stadig foretrak de blå fliser.⁴

Inspirationen til motiverne kom ofte fra samtidens kobberstik.⁵ De bibelske motiver havde forlæg i værker af blandt andre Pieter Hendriksz Schut (1619-1660), der i 1679 udgav en billedbibel med mere end 350 billeder.⁶

Bibelske motiver kendes på de hollandske fliser fra perioden omkring 1650 til slutningen af 1800-tallet. Især i 1700-tallet, som i Holland var præget af den reformerte kirkes billedforbud i kirkerne, var de bibelske fliser i høj kurs, både prismæssigt og modemæssigt.

I Vestslesvig var det pietismens tid, hvor religiøse motiver og et fromhedsliv i hjemmene med højtlæsning fra bibel og postiller var udbredt.

Blå bibelflise. Moses og lovens tavler. Piselen, Nationalmuseets Kommandørgård, Rømø. Foto: Museum Sønderjylland.

Her kunne flisernes bibelske motiver også være et godt udgangspunkt for bibelhistoriefortælling for store og små. Ofte var fliserne forsynet med en "litteraturhenviisning", en angivelse af det skriftsted i bibelen, som motivet forestillede. På hollandsk hedder de bibelske fliser "histories". De var de dyreste, fordi de var individuelt fremstillet med mange detaljer, og derfor var de mere tidskrævende at male end så mange af de andre flisemotiver.

De enkleste (og dermed billigste) bibelske fliser blev opdelt i to typer: "Basterde Histories" (med oksehoved-hjørnemotiver) og "Histories met wolk" (med edderkophjørner).⁷ Det er især disse typer, man finder på Rømø.

I Holland havde brugen af fliser fra omkring 1640 ændret sig fra at være et byfænomen til noget, man brugte på landet. I byerne brugte man nu kun fliser i køkkenerne, og disse fliser var som oftest hvide.

Fra første halvdel af 1700-tallet betød en økonomisk nedgangsperiode i Holland dog, at efterspørgslen på fliser forsvandt, også på landet.

Efter 1750 blev agrarøkonomien atter stærkere, der blev råd til at bygge nye gårde, og igen med fliser. Det var tilfældet både i Østjylland og i de nærliggende områder i Nordtyskland og Vestslesvig, hvor der nu som nævnt også blev bygget grundmurede gårde. Dette skabte et sent, sidste boom for fliseeksporten. Mere end halvdelen af produktionen kom på dette tidspunkt fra byerne Makkum og Harlingen i Frisland.⁸

Eksporten af fliser til vadehavsområdet

Brugen af hollandske fliser på væggene kendetegnede de maritime miljøer i Vadehavsområdet. Der er fremsat flere forklaringer på fænomenet, for eksempel at det skulle symbolisere luksus og renlighed. Hollænderne havde ord for at være meget renlige, men generelt er fliserne også bare blevet betragtet som et eksempel på hollandsk påvirkning pga. søfolkenes hyppige kontakt over Vadehavet.⁹

Som nævnt kendes de tidlige polykrome fliser allerede fra 1600-tallet på Vadehavskysten, men det var i løbet af 1700-tallet, at de hollandske fliser for alvor nåede området. Når sæsonen for de hollandske handels- og hvalfangstskibe sluttede i efteråret, benyttede styrmænd og kaptajner blandt andet fra øen Sild lejligheden til at tage fliser med hjem til deres huse. Størstedelen af fliserne kom ad søvejen til Hamborg og derfra til den nordfrisiske kyst og øerne.¹⁰

Det har ikke været muligt at påvise de hollandske fliser i 1700-tallets toldlister fra Tønder Toldsted.¹¹ Dette gør sig også gældende andre steder, blandt andet på Amager, hvor de normalt meget informationsrige toldlister heller ikke omtaler fliserne¹², men kilder fra Sild indikerer, at for eksempel søfolkene herfra købte fliser direkte hos producenterne og bragte dem toldfrit med hjem på egne smakkerskibe.¹³ Et eksempel er Jürgen Jens Lorenzen, som i 1774 meddelte flisemanufacturen Binksmas i Harlingen, at smakken¹⁴ "Das Wappen von Sylt" d. 24. april ville afhente de bestilte fliser, især "Blompotis" (blompotter) og "Historis" (bibelske fliser). 10 år senere fik Lorenzen igen leveret en sending fliser bestående af 950 blå fliser, blandt andet "Rosen Veeren" og "Historie" samt to skibsbilleder. Disse fliser befinder sig stadig i Lornsenhus i Keitum på Sild og i Museum Altfriesisches Haus samme sted.

Også i toldbøger fra Amrum omtales transport af hollandske fliser, hvor Amrum-smakkeskipperen Philipp Ernst Quedens iflg. toldbogen fra 1777 importerede "Matroskister, træer, *fliser*, hør og ting til husholdningen".¹⁵

Fra Föhr er der optegnelser vedrørende de varer, som Grønlandsfarerne lod smakkeskipperne tage med hjem til familien i "søkister" (skibskister). Her omtales blandt andet hollandske fliser.¹⁶

Måske sendte man fliserne tilbage med de smakker, som ofte blev brugt til transport af søfolkene til og fra de nordtyske og hollandske havnebyer, som søfolkene var sejlet ud med. Når de skulle tilbage, var der ikke plads til meget gods, hvis der skulle være op til 200 søfolk ombord.¹⁷

Måske kan søfolkene også på tilbagevejen fra årets sejlads selv have taget en stak fliser med, så mange der nu var plads til i forhold til andre varer, som de skulle have med hjem til familien? Havde man fliserne i sin skibskiste, pakket i vadsækken eller i små trækasser? Hvor mange kunne man have med?

Den hollandske flisekender Jan Pluis skriver, at de hollandske fliser blev transporteret til Nordfrisland med skib, men ikke som ballast, som man ofte læser. Derimod mener Pluis, at det ikke er til at "udelukke, at også fliser blev bragt med på hjemfarten af søfolkene. Men indtil nu er der intet belæg for det."¹⁸

Et enkelt eksempel på transport af fliser i midten af 1700-tallet er dog dukket op inden for de seneste år. Ved hjælp af sonarundersøgelser¹⁹ fandt man i 2003 800 meter fra havnen i Hoorn ved Zuiderzøen et skibsvrag af en tjalk, som derefter blev udgravet af marinarkæologer og amatørdykkere. En del af lasten blev bjærget, og den indeholdt blandt andet

byggematerialer som mursten, gulvfliser, tagsten – og hvidglaserede fliser fra Makkum, både med og uden motiver. I 2010 fandt man også skriftlig dokumentation for den samme tjalks forlis i Hoorns arkiver.

Skibet var sunket i 1752, og dokumentet nævner, at det var hjemme-hørende i Hoorn og medbragte en last på 30.000 mursten. - Ikke et ord om fliser, men de var der altså!²⁰

Senere skriftlige kilder fra Tichelaar-flisefabrikken i Makkum i 1790'erne dokumenterer også, at tjalker sejlede byggematerialer som tagsten, gulvfliser, fajancer og hollandske vægfliser til for eksempel Hamborg, og at fliser fra Makkum blev solgt videre mod nord.²¹ På Hallig Hooge ligger på Hanswarft gården (opført 1776), der rummer Königspesel²², hvis indervægge er fyldt med fliser. I selve piselen²³ har alle fliser bibelske motiver lige som på Kommandørgården på Rømø og med angivelse af bibelstedet. Königspesels fliser er alle blå, fremstillet i Jan Spannenburgs manufaktur i Harlingen. Man kender maleren, som hed Jan Eelkes. De stammer fra perioden 1750-1775, og der er tale om meget kostbare fliser, som viser, at husets ejer, kaptajn Tade Hans Bandix, har været meget velhavende.²⁴

Det er interessant, at han importerede sine fliser i 1776, selv om man allerede i 1770 på Gottorp havde tilsluttet sig den danske konges forbud fra 1768 mod indførsel af udenlandske fajancevarer, herunder "engelske, frisiske, delfter af flintesten forfærdigede eller andet lignende hvidt, sort, malet og glaseret udenlandsk stengods, ingen hollandske glaserede vægsten eller såkaldte Klinkers". Intet af dette måtte indføres eller sælges i hertugdømmerne²⁵, men ejeren af gården på Hanswarft var åbenbart så velhavende, at han stod over den slags regler!

Hollandske fliser på vadehavsøerne

De hyppigst forekommende fliser i Nordfrisland er de såkaldte "bloempotjes" (blompotter/blomsterpotter) og landskabsfliser, som også findes i rigt mål på Rømø.²⁶

Landskabsfliserne er i Nordfrisland mest landskaber malet ind i en cirkel. Denne type blev især eksporteret fra Amsterdam, Utrecht og Frisland.²⁷

Fliser med blomstermotiver og hyrder har der været færre af, både nord og syd for den nuværende grænse.

Fra 1700-tallet kendes eksempler på større flisebilleder, sammenstillinger af flere fliser, der danner et samlet motiv med for eksempel

hvalfangstskibe, bestilt af kommandører til brug over bilæggerovnen hjemme i stuen, når man havde lagt op og kunne sidde i varmen og drømme sig tilbage. Disse flisebilleder er ofte fremstillet af kendte flisemalere, blandt andet fra Harlingen.

Alene fra halligerne syd for den nuværende grænse kendes 23 skibsbilleder, heraf 14 fra Hallig Hooge.²⁸

Ornamentfliser kendes fra både nord og syd for den nuværende dansk-tyske grænse. Det er især de såkaldte "friserstjerner" eller "Rozesterren", man ser. Det er fliser, der tilsammen udgør et mønster i form af stjerner eller blomster, enten i blå, mangan eller sat sammen af felter i begge farver.

Det er påfaldende, at fliserne har været af samme type, som man brugte i den nordlige del af Nederlandene, men at måden, man brugte fliserne på, var anderledes.²⁹ En stor del af produktionen, for eksempel i Makum, var hvidglaserede fliser. I Frisland var traditionen, at den nederste del af væggen var forsynet med en frise af dekorerede fliser, derover var resten af væggene beklædt med hvidglaserede fliser brudt af større flisebilleder. I Holland var det desuden meget almindeligt at sætte blomsterfliser op skiftevis med de hvidglaserede fliser. – En tradition, der også kendes fra Fanø.³⁰ De hvidglaserede fliser findes der som omtalt stort set ingen af på Rømø. Denne tradition kendes heller ikke fra det slesvigske område. Mange steder på Rømø er fliser opsat fuldstændigt tilfældigt, hvad angår farver og motiver, for eksempel blå sammen med manganfarvede fliser og blomstermotiver sammen med landskaber, hvilket giver et – set med vor tids æstetiske briller – rodet indtryk.

Måske har man ikke oplevet det sådan i 1700-tallet, men i Holland ville man heller ikke have sat dem op på denne måde.

En mulig forklaring kan være, at man på Rømø har brugt rester af forskellige flisepartier.³¹ I nogle tilfælde kan der også være tale om en sekundær opsætning, hvor man ikke har taget det så højtideligt med mønstret.

Den førømtalte hollandske fliseekspert, Jan Pluis har i en artikel om de forskellige traditioner skrevet, at det egentlig kun er materialet, man har importeret, dvs. selve fliserne og ikke måden, de er blevet anvendt på. Derved repræsenterer de en særlig boligkultur i det slesvigske vadehavsområde. Forskellen skyldtes blandt andet, at rumhøjden var meget lavere her end i Nederlandene.³²

På Amager, hvor der i 1700-tallet også var en udbredt brug af hollandske fliser som isolerings- og dekorationsmateriale, kendes hollandsk påvirkning helt tilbage omkring 1520, hvor Christian 2. hentede bønder

fra Nederlandene til øen for at dyrke jorden. Fra Amager kendes brandtaksationer fra perioden 1760-1800, hvor fliser er omtalt. Det var ikke mindst de store brande i København, der havde vist nødvendigheden af at skabe en fælles forsikring af de faste værdier. Det førte til etablering af Københavns Brandforsikring allerede i 1731, flere selskaber fulgte, og kort før 1790 påbød regeringen ved lov forsikringspligt, dog kun for byerne. Tegning af en brandforsikring krævede en forudgående vurdering. På Amager giver disse taksationer mange bygningshistoriske oplysninger, blandt andet om placeringen af fliser og ofte også om antallet af opsatte fliser.³³ Heller ikke her ser det imidlertid ud til, at man har fulgt de hollandske måder at opsætte fliserne på, og her er der tilsyneladende heller ikke brugt hvidglaserede fliser.

I Holland er der i dag ingen særlig opmærksomhed på handelen mod nord i Vadehavet.³⁴ Allerede i 1600-tallets Holland var man begyndt at betragte fliserne som noget meget folkeligt og dermed uinteressant, mens man i udlandet satte stor pris på de hollandske fliser. Det er muligvis denne holdning, der stadig er reminiscenser af!

Der blev ikke betalt skat af fliserne, så derfor vil man næppe kunne finde kilder til deres transporthistorie i de hollandske arkiver. Al eksport blev ganske vist registreret, men ikke så detaljeret, at man kan finde fliserne omtalt der.

Generelt har transporten af byggematerialer til Vestslesvig kun været en lille brik i det store spil. Den hollandske handel i Nordsøen, det såkaldte "lille øst", har eksisteret, og i perioder har den været ret livlig. Men den foregik især med ret små både, og det kan også være medvirkende til, at den ikke har været så meget i fokus som handelen på "det store øst", Baltikum.³⁵

Rømø i perioden fra 1500- til 1800-tallet

I 15/1600-tallet levede mange rømsere af fragtfart, især i egne skibe. Listerdybs store dybde og stærke strøm holdt Rømø isfri om vinteren og gjorde øen til en vigtig havn, hvor større skibe kunne losse, og lasten kunne herefter transporteres videre til Ribe med lokale, mindre skibe.

Rømøskibe sejlede i denne periode også til Norge, Sverige, England og Nederlandene. Øen havde på dette tidspunkt også en anelig handels- og fiskerflåde. I årene 1642-43 havde Rømø således 21 skibe på i alt 478 læster, mens Ribe kun havde 14 skibe på i alt 78 læster.³⁶

Under Svenskekrigene 1643-45 brændte svenskerne en stor del af

Rømøs skibe, og efter den tid lejede man skibe, dels i Holland, dels på de andre vadehavseøer.³⁷ En del af søfolkene fra Rømø søgte allerede på det tidspunkt hyre på hollandske skibe, der drev hvalfangst i Nordatlanten.

I slutningen af 1600-tallet betød sandflugten, at marker og haver blev dækket med sand, og at det i forvejen begrænsede landbrug blev yderligere besværliggjort. Man nøjedes med at dyrke små marker tæt på gårdene. Ligesom på Fanø blev landbrugsarbejdet kvindernes arbejde.

Fiskeri spillede i perioden fra slutningen af 1500-tallet til begyndelsen af 1700-tallet også en stor rolle på Rømø. Af jordebøger fra Haderslevhus fremgår det, at landgilden fra alle gårde på øen delvist blev betalt i fisk.³⁸ I 1697 blev der oprettet en navigationsskole på Rømø, hvor lokale søfolk kunne blive uddannet. De var meget værdsatte og blev brugt som harpunerer, bådsmand, styrmænd og kaptajner, de såkaldte kommandører, som alle fik hyre på nordtyske og hollandske hval- og sælfangerskibe.

Hval- og sælfangsten kom først for alvor til at spille en rolle på Rømø i løbet af 1700-tallet. I denne periode deltog næsten alle mænd fra konfirmationsalderen og op efter i hvalfangsten. I 1770'erne har der tilsyneladende været omkring 40 kommandører på Rømø, som år efter år rejste afsted i sæsonen fra Pers Daw (22. februar) til hen i oktober.

I slutningen af 1700-tallet var mange blevet velhavende på Rømø og havde blandt andet haft overskud til at låne penge ud til folk på fastlandet, men med Statsbankerotten 1813 var de gode tider forbi, og mange tabte i den forbindelse store beløb.

Landbruget havde hidtil været ret begrænset. På de fleste Rømøgårde holdt man får, mens korndyrkning kun var til husbehov. På strandengene kunne man græsse køer. Landbruget havde som nævnt været kvindernes gebet, og de havde passet det med hjælp fra ældre mænd eller store drenge. Karle fra fastlandet kom desuden over til øen i travle perioder, for eksempel i høsttiden.

Omkring 1800 var hvalfangsten på retur, og med Englandskrigen 1801-1814 ophørte denne sejlads.

Først efter 1860/70'erne blev landbruget hovedindtægtskilde, og derefter tog mændene over. Men inden da havde kontakten til Holland sat sit præg på bygnings- og indretningskulturen på Rømø.

Bygningskultur og fliser på Rømø

I sidste halvdel af 1700-tallet blev der med den stigende velstand råd til at opføre en del nye gårde på Rømø. Bygningsarkæologiske undersø-

gelder har vist, at flere huse i denne periode blev ombygget, langsider blev revet ned, huse blev gjort bredere, bjælker blev fornyet, eller man rev hele det gamle hus ned og byggede nyt.

Tidligere havde man bygget i bindingsværk med først lerklinede mure og senere murstensmure, hvor stolperne hvilede på syldsten. Nu blev man påvirket af byggeskikken i det nordlige Holland, og derfor blev grundmurede ydermure det almindelige. Murstenene fik man fra teglværker langs vadehavskysten. De grundmurede huse var uden syldsten, og murværket blev det eneste tagbærende element.³⁹

Grundmurskonstruktionen betød imidlertid, at fugten fra jorden kunne trænge op gennem porøse steder i murstenene, så husene blev faktisk fugtigere, end da de havde stået på de gamle syldsten.

Husene var typisk bygget som enlængede gårde beliggende øst-vest med stald mod vest og beboelse mod øst. Disse gårde udgør stadig grundstammen i Rømons bevaringsværdige bygningskultur.

Også i husenes indre lod man sig inspirere sydfra af byggeskik og indretning. Der er stadig bevaret mange rigt dekorerede lofter, paneler og andet træværk fra øens gårde i 1700-tallet, og endnu i dag har adskillige gårde og huse flisebeklædte vægge i stuer og køkkener.

Skibskiste Hans Jørgensen Bleg. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder.
Foto: Museum Sønderjylland.

Den manglende skriftlige dokumentation er et problem, når man beskæftiger sig med de hollandske fliser på Rømø.

I toldlister fra List på Sild fra 1730'erne (1730/31 og 1733) omtales smakker, der sejlede søfolk fra Rømø til Holland.⁴⁰ Det fremgår desværre ikke, hvilke varer, de medbragte, men som allerede nævnt fik familier på Föhr fliser sendt hjem i skibskister. Tilsvarende optegnelser kendes ikke fra Rømø, men skibskister er der mange af, både på museer og i private hjem på Rømø.

Kun to - tre Rømøkommandører sejlede fra hollandske havne i slutningen af 1700-tallet. På dette tidspunkt var det mere almindeligt, at man var forhyret på skibe fra Hamborg og Altona. Men der var der jo også hollandske fliser at købe!

Der er et enkelt sted, hvor import fra Holland direkte til Rømø, ikke af fliser, men af "hollands mursten", omtales. Det fremgår af Rømø Kirkeregnskab 1648-1791.⁴¹

Fliseskår fra Museum Sønderjylland Arkæologis udgravning i Havneby sommeren 2006. Foto: Museum Sønderjylland.

Det er blevet nævnt, at når fliserne ikke omtales i de skriftlige kilder, som for eksempel toldlisterne fra Tønder Toldsted, kan det skyldes, at de er blevet smuglet til Vestslesvig. Det er ifølge sagens natur umuligt at dokumentere.

Når de skriftlige kilder er tavse med hensyn til fliserne på Rømø, må man ty til andre kilder.⁴² Her er det så heldigt, at Haderslev Museum i forbindelse med anlægget af et nyt hotel syd for Vestergade i Havneby i sommeren 2006 foretog en arkæologisk udgravning.

I området mellem Vestergade 15 og Vestergade 23 blev der fundet mange skår af hollandske fliser. De blev fundet i lag dateret til 16/1700-tallet baseret på forekomsten af øvrige genstande, som fliserne blev fundet sammen med. Tykkelsen på fliserne er 8-9 mm. Der er tale om de typiske blå og manganfarvede fliser med blompot-, landskabs- og bibelske motiver, blandt andet spejderne i ørkenen og en bedende Jesus.⁴³

Ifølge den hollandske arkæolog Michiel Bartels kan fliseskårene her dateres til midten af 1700-tallet.⁴⁴

Hans forklaring på, at man ved så lidt om transporten til Jylland i denne periode, er at de personer, der transporterede fliserne, var skipper og handlere. De var "frie folk" og ikke søfolk fra de store handelskompagnier. Denne form for sejlads kaldes på hollandsk "Wilde Vart" (Vild Fart), dvs. folk der solgte, hvad de ville, og hvor der var fortjeneste. Der fandtes ingen vare- eller transportlister for "frie varer" som mursten, fliser og lignende, og der var heller ingen told, så derfor fremgår fliserne heller ikke af toldlisterne.

De skippere, som sejlede stude til blandt andet Holland og Nordtyskland i 16/1700-tallet i små bådtyper som skuder, smakker og tjalke, sejlede uden tvivl ikke tilbage med tomme skibe, men tog formodentlig med, hvad de kunne få af varer, for eksempel fra de hollandske havne, ting som var billige og nemme at sælge videre i Jylland.

De hollandske fliser på Rømø er af samme type, som er blevet brugt overalt i Nordfrisland og på halligerne syd for den nuværende grænse. De fleste fliser er blå, dog findes der også manganfarvede fliser, hvorimod der stort set ikke er eksempler på 1600-tallets polykrome fliser, som man finder på fastlandet for eksempel ved Højer og Emmerlev.

Fliserne har typisk siddet på stuehusets sydmures inderside, i de besøgte huse desuden på muren bag bilæggerovnen, som blev indført på Rømø i begyndelsen af 1600-tallet, samt omkring ildstedet i køkkenet. Husenes øvrige indervægge var normalt skillevægge fremstillet af træ og ofte med bemalede paneler.

Fliserne blev sat op i skælkalk, læsket kalk af brændte muslingeskal-
ler. Skælkalk giver en meget stærk mørtel, hvilket gjorde det svært at
fjerne fliserne, når de først var sat op.

Når man beklædte sine vægge med fliser, skulle man ikke kalke hvert
år. Væggene blev smukkere, og opfattelsen var, at flisernes glasur iso-
lerede mod fugt og ild. Samtidig signalerede fliserne også husets vel-
stand. Det er omtalt, at der normalt blev brugt ca. 3.000 fliser til en
stue,⁴⁵ men om det også gjaldt på Rømø, er uvist.

I koldt vejr opstod der imidlertid kondensvand på fliserne på de tyn-
de mure, så det drev faktisk med fugt ned ad væggene på fliserne om
vinteren. De kom reelt til at fungere som kuldebro. Derfor lagde man en
række porøse mursten i gulvet langs ydermurene.⁴⁶

Måske har der oprindeligt været flere fliser på væggene på Nordøen
end på Sydøen. Ejerskifte har været sjældnere. Jorden var bedre her,
velstanden var derfor også større på Nordøen.⁴⁷

Kort efter år 1800 skete der som følge af Englandskrigene en nedgang
i handelen, og økonomien forværredes.

Omkring 1800 boede der ca. 1500 mennesker på Rømø.⁴⁸ I perioden
fra 1800-1900 faldt antallet af mennesker til ca. 975, og antallet af byg-
ninger faldt fra ca. 325 til ca. 230.⁴⁹ Denne udvikling viser, at øen blev
fattigere, nogle bønder måtte nedlægge deres gårde, og huse forfaldt.

Som tidligere omtalt har man fra Amager oplysninger i brandtaksati-
oner om antallet og placeringen af fliser. Men der var langt fra Amager
til Rømø. En undersøgelse af de ganske få bevarede brandforsikrings-
protokoller, der vedrører Rømø, gav desværre ingen oplysninger. Disse
protokoller er dels ret sene (fra 1780 og frem), dels ganske kortfatte-
de. De nævner kun selve bygningernes antal og værdi (for eksempel
Wohnhaus/stuehus, Stall/stald, Scheune/lade og Backhaus/bagehus)
samt de materialer, som huset er opført af, for eksempel grundmur og
"høtag".⁵⁰

Efter midten af 1800-tallet blev situationen for landbruget bedre, og det
betød, at der blev råd til at forbedre husene og også til at bygge nye.
Nogle steder blev de oprindelige træskillevægge erstattet med murede
skillevægge. I denne periode blev der også opsat hollandske fliser i de
om- og nybyggede huse, disse fliser blev købt hos forhandlere i Ham-
borg.⁵¹

Den tidligere leder af Tønder Museum, Sigurd Schoubye, hævdede,
at eksporten fra Hamborg på dette tidspunkt dokumenterer, at hol-
landske fliser i Vestslesvig overvejende kom fra denne periode, og at

"flisetraditionen er senere end almindelig antaget, hvilket vil sige ca. 1830-1900. Undtagelserne bekræfter blot reglen."⁵²

Formodningen, at mange af de hollandske fliser skulle være opsat i 1800-tallet, passer måske i forhold til de huse, der blev nybygget/ombygget i midten af 1800-tallet, men hvorfor skulle man sætte nye fliser i 1700-talshusene midt i 1800-tallet? De førømtalte arkæologiske fund af fliser i 16/1700-tals lag på Rømhø tyder på, at fliserne også kan være kommet til øen allerede på dette tidspunkt.

Også i huse fra perioden ca. 1860-1890 har man af og til opsat fliser på indersiden af ydermurene, men nu var der oftest tale om fabriksfremstillede eller udekorede fliser.⁵³

Efter 1. verdenskrig blev de hollandske fliser efterhånden umoderne. Nu foretrak man tapetserede vægge fremfor flisebeklædte vægge. I forbindelse med moderniseringer og ombygninger blev fliserne fjernet og opkøbt – både af private og museer.

I forbindelse med Nationalmuseets erhvervelse af en Rømhøgård til Fri-landsmuseet er der i arkivet bevaret et brev fra 1936, hvoraf det fremgår, at "Smukke Fliser kan erhverves (på Rømhø) for Kr. 1,50 Stk. nemlig 410 bibelske og 230 verdslige... Priserne er jo blevet høje paa dem efterhaanden."⁵⁴

Selv om brevskriveren vander sig, var priserne vel overkommelige i 1930'erne, og på øen var der hårdt brug for pengene i denne periode.

Efter færdiggørelsen af Rømhødæmningen i 1948, blev det nemmere at komme til Rømhø, turismen voksede støt og dermed også interessen for Rømhø bygningskultur.

Det var på dette tidspunkt, at Tønder Museum etablerede sin flise-samling, og der var også andre steder opmærksomhed på de hollandske fliser fra vadehavsområdet.⁵⁵

I 1960'erne og 70'erne blev fliserne yndede antikviteter og solgt til høje priser til antikvitethandlere. Også mere selvbestaltede handlere rejste rundt på Rømhø. Der er eksempler på, at man tilbød at sætte bløde masonitplader op og tapetsere dem imod at få hollandske fliser som betaling! De hele fliser kunne sælges, resten, skårene af dem, der gik i stykker ved nedtagningen, blev typisk gravet ned for enden af huset i "æ skrammelgaf".

I denne periode, hvor fliserne repræsenterede en større værdi, var der flere indbrud, hvor tyve stjal fliser direkte fra væggene i Rømhøhusene.

Det faktum, at mange af de gamle Rømhøhuse i dag ejes af personer, der ikke er fastboende på øen, gør, at husene ofte kun er sporadisk beboede. Det kan være et problem mht. klimatiske forhold – og dermed

bevaringsforhold i husene. Omvendt betyder det, at husene i det mindste har undgået nedrivning, og at der i mange tilfælde er tale om husejere, der i dag har stor veneration for den gamle bygningskultur på Rømø, og som derfor ønsker at bevare, hvad der er tilbage af den.

Fliser på Rømø i slutningen af det 20. århundrede

Det er indlysende, at de ældste huse, der stadig findes på Rømø, ikke har ligget urørt hen i flere hundrede år. Der er bygget ud og om, huse er brudt ned og genopført, nogle er blæst om i storme eller brændt. Bygningskulturelt har smag og mode ændret sig, materialetyper har forandret sig, og skiftende økonomiske og samfundsmæssige forhold har sat deres præg.

Selv meget gode bud på den "ægte" historie om husene på Rømø har vist sig at være tvivlsomme. Nationalmuseets Kommandørgård på øen er et smukt eksempel på velbevaret lokal bygningskultur, men den er på ingen måde typisk for øens andre gårde og huse, og den Rømsgård, som i dag findes på Frilandsmuseet ved Sorgenfri, er ikke helt autentisk.

Der er i forbindelse med undersøgelsen her i perioden 2016-18 undersøgt fliser i i alt 25 ejendomme på Rømø. Stort set overalt har der været stor hjælpsomhed og gæstfrihed, både hos øens egne indbyggere og hos ejerne af de huse, som i dag er fritidshuse.⁵⁶

De undersøgte huse er spredt over hele øen fra Juvre i nord til Havneby i syd.

Arbejdet med at finde frem til de omtalte huse har været hjulpet stærkt på vej af nu afdøde ingeniør Bert Kelm, Hamborg (1931-2021), der kom på Rømø siden 1950'erne og havde hus på øen i en menneskealder.

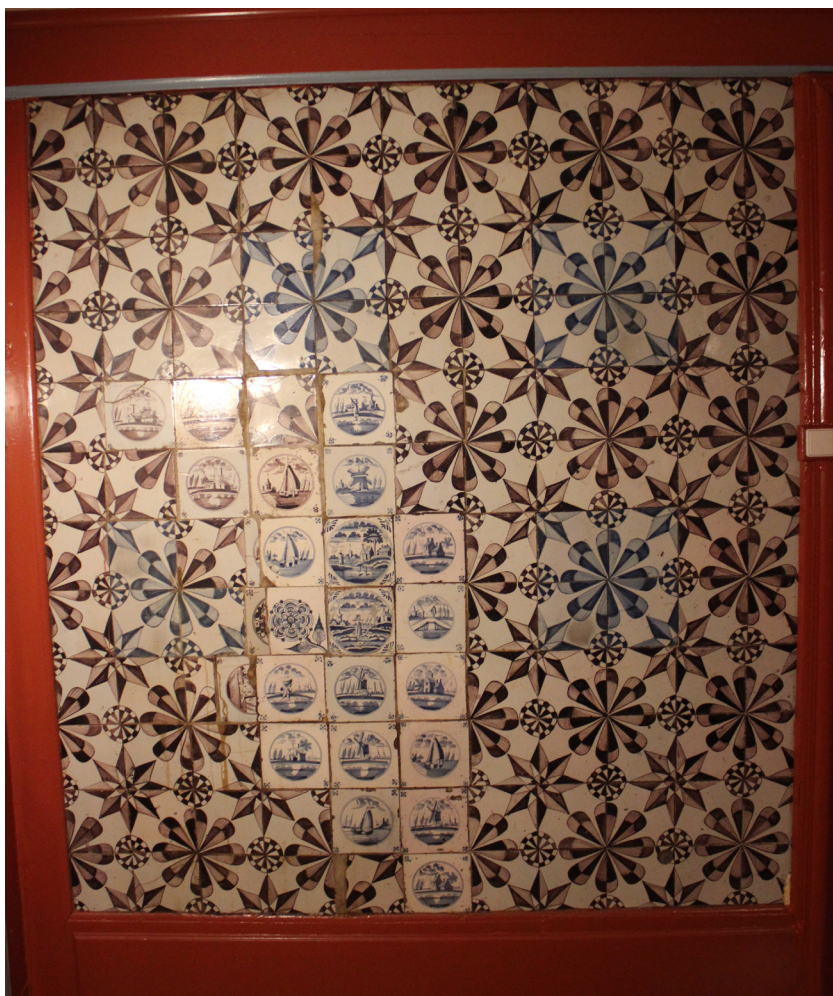
Bert Kelm har skrevet værket *Rømø – et vesterhavspræget samfund*⁵⁷ – en gennemgang i seks bind af Rømons ejendoms historie. Han havde et indgående kendskab til øens ejendoms historie. Der kan dog være bygninger med fliser, som er undgået hans opmærksomhed.⁵⁸

Det konkrete resultat af undersøgelsen er blandt andet en fotodokumentation af fliserne, fotograferet i perioden august 2016 – december 2018.⁵⁹

Ud fra det kendte skriftlige kildemateriale er det ikke muligt at dokumentere, hvornår de tilbageværende fliser i husene på Rømø er opsat. Der er dog på baggrund af bygningskulturelle iagttagelser i husene en vis mulighed for at give et fingerpeg om, hvornår fliserne er sat op.⁶⁰

Mange af de huse, som formodentlig oprindeligt har været forsynet med hollandske fliser, er forsvundet i dag, og de resterende ældre ejendomme er blevet genopført, ombygget og tilbygget, ofte til ukendelighed. Den kendsgerning, at mange af husene i dag er ferieboliger, stiller som nævnt også andre krav til husene, end da de blev opført i for eksempel 1700-tallet.

Disse omstændigheder medfører, at der er stor usikkerhed forbundet med en datering af flisevæggene i Rømøs ældre huse.

Mangane stjernefliser. Havneby. 1700-tallet. Foto: Museum Sønderjylland.

De 25 besøgte ejendomme fordeler sig jævnt ud over øen og befinder sig både i landsbyerne og ude i landskabet. Både i de ældste huse fra 1700-tallet og i de huse, som er ombygget i 1800-tallet, sidder fliserne først og fremmest i stuen, både omkring ovnen på nordvæggen mod køkkenet og på sydvæggen, dvs. indersiden af ydermuren mod syd. Derudover er der ofte fliser i køkkenet, både ved ildstedet og på nordvæggen, dvs. indersiden af ydermuren mod nord.

De dominerende flisetypen er blå og manganfarvede blompot- og landskabsfliser samt blå bibelske fliser. Desuden er der flere huse med ornamentfliser, især de såkaldte stjernefliser, hvor flere fliser tilsammen danner et stjernemønster.

Desuden forekommer der også på Rømø typen "Rozen op steel", hvor fire fliser med blomstermotiv og stilk tilsammen udgør en helhed.

Også på Rømø har der været flisebilleder. I de undersøgte Rømøhuse findes fire flisebilleder: i et hus i Mølby to blå forestillende en hund og og

Rozen op steel-fliser ved det oprindelige ildsted i køkkenet. Havneby. Opsat o. 1800. Foto: Museum Sønderjylland.

en kat samt to manganfarvede i et hus i Juvre forestillende henholdsvis en blomsteropsats og en stjerne omgivet af blomster.

Når der ikke er flere flisebilleder tilbage på øen, skyldes det muligvis, at det har været disse billeder, der var mest værdifulde, og derfor har man solgt dem først i den periode efter 2. verdenskrig, hvor hollandske fliser var i høj kurs.

Fliser i fredede huse på Rømø

Et oplagt sted at undersøge fliseforekomster er i øens fredede huse.

I 1971 var der kun to fredede huse på Rømø, Den gamle Skole i Toftum og Nationalmuseets Kommandørgård. Begge var B-fredninger fra 1950. I skolen var der ingen fliser, hvorimod den velhavende kommandørgård er den ejendom på øen, der har den største samling af fliser.

I 2021 var der i alt 11 fredede huse på Rømø. De fordeler sig over hele øen og er alle blevet fredet i perioden 1979-1992.

Der er kun bevarede fliser i tre af de fredede huse på øen.⁶¹

Blandt dem skiller Nationalmuseets Kommandørgård sig ud, både pga. den forholdsvist veldokumenterede bygningshistorie og pga. mængden af fliser.

Nationalmuseets Kommandørgård

I alt 210 kommandører kan knyttes til Rømø. 160 af dem er sikre og tilstrækkeligt kildebelyste.⁶²

Disse 160 kommandører var aktive i perioden fra 1669 til 1859, hvor de sejlede fra havne i Tyskland, Holland, Danmark og Norge.

De fleste af kommandørerne blev ikke så velhavende, at de kunne opføre større gårde, men de fik en jævn velstand, der tillod dem at bygge en grundmuret ejendom med malede paneler og hollandske fliser på væggene samt pyntegenstande af blandt andet porcelæn og fajance fra Holland, Tyskland og Kina.

Nogle få af søfolkene blev meget velhavende, blandt andet Andreas Pedersen (død 1746), der boede i Toftum og var bror til Karen Pedersdatter, der arvede ham og derefter lod det, der i dag kaldes Nationalmuseets Kommandørgård, bygge i 1749.

Øens rigeste landbrugsjord lå på Nordøen i Juvre og Toftum, og her var der naturligt nok også flest gårde.

Hos Karen Pedersdatter har formuen været stor. Der er ikke bevaret mange konkrete oplysninger om baggrunden for den solide rigdom, men der ingen tvivl om, at det er søfarten, der har skabt velstanden, hvilket blandt andet fremgår af de mange hollandske fliser.

Oprindeligt var Nationalmuseets Kommandørgård en hertugelig gård under Haderslevhus. Den var i fæste helt til 1867, hvor den blev frikøbt. Haderslevhus ejede jorderne, men ikke bygningerne, som tilhørte den samme slægt fra ca. 1600 og op gennem 12 generationer.

Den nuværende kommandørgård blev opført 1749 og ombygget 1770. Den er i slægt med nogle af de frisiske anlæg, der kendes fra øerne i Vadehavet, især Föhr. Den formodede bygmester, Karen Pedersdatters svigersøn Harcke Thadens, stammede fra Föhr.⁶³ Året 1770 fremgår af en sandstenstavle over indgangsdøren mod nord.

Man holdt stærkt fast i gårdens oprindelige præg. For eksempel havde man først i 1901 fået installeret støbejernskomfur i køkkenet, indtil da var madlavningen foregået på det åbne ildsted.

I 1949 var gården meget forfalden. Statens Jordlovsudvalg erhvervede ejendommen, og i april 1950 fik Nationalmuseet rådighed over den.⁶⁴ Da Nationalmuseet købte gården i 1950, blev der foretaget en restaurering, hvor man søgte at genskabe gården i den form, den havde i 1770. Gården blev indviet som museum d. 17. juli 1951.

Kommandørgårdens fliser

På Kommandørgårdens vægge sidder der i alt mere end 4.000 hollandske fliser.

Som det var almindeligt på egnens gårde, sad fliserne på indersiden af ydermurene i stuerne og køkkenet, mens de indvendige skillerum var beklædt med bemalede træpaneler. Kun ved ovne og ildsteder var der fliser på indermurene.

Kommandørgårdens fliser er bortset fra en udbedring omkring en bilæggerovn alle blåmalede, dels med bibelske motiver, dels med landskabsmotiver, som er indrammede af to koncentriske cirkler. Hjørnemotiverne er enten oksehoveder eller edderkopper.

Ydervæggene i piselen mod øst og syd og indervæggen mod nord er fra gulv til loft dækket med blå fliser. Der er tale om landskabsfliser og bibelhistoriske fliser med cirkel, ossekophjørner og "skumtræer". Selv om der er tale om en meget velhavende gård, har man opsat de forholdsvis billige, såkaldte "basterde histories" (enkelt malede bibelfliser med "skumtræer"

lavet med en svamp), som blev fremstillet i flisemanufakturerne i Mak-kum, Harlingen og Bolsward i Frisland mellem ca. 1700 og 1900.⁶⁵

I ligstuen mod nord er der ligeledes fliser fra gulv til loft på væggene. På ydervæggen mod øst er der ligesom i piselen både blå bibelske og blå landskabsfliser. På de øvrige vægge er der blå landskabsfliser.

I "Oldefars kammer" mellem pisel og sønderdørns⁶⁶ er sydvæggen som i de foregående rum dækket af blå landskabs- og bibelske fliser.

På væggene i sønderdørns, der var gårdens fine stue, er billedet det samme som i de øvrige rum. Kun nordvæggen med bilæggerovnen skiller sig ud. Langs kanten af bilæggerovnen er der en række halve manganfarvede fliser med det såkaldte Hamburger Achtkant-motiv og hjørnemotivet "kvartroset". Disse fliser er opsat i forbindelse med ovenens isætning omkring 1800, og det er måske gået lidt stærkt, for flere af fliserne vender forkert!

Mangane Hamburger Achtkant-fliser bag bilæggerovn. Sønderdørns. Nationalmuseets Kommandørgård, Rømø. Foto: Museum Sønderjylland.

Det sidste rum mod sydvest i stuehuset er det blå kammer. Her er der på sydvæggen blå landskabsfliser på hele fladen.

I køkkenet er alle fliser landskabsfliser med cirkel og spinnekop fra gulv til loft. Køkkenet har været opdelt, men kun med lette skillevægge, så det er formodentlig den oprindelige fliseopsætning, der stadig ses mod nord, øst og ved ildstedet mod syd.

Efter en ændring af køkkenets nordvestlige hjørne omkring 1830 blev den "nye" vestvæg beklædt med andre fliser end resten af køkkenet, blandt andet manganfarvede landskabsmotiver.⁶⁷ Ved gulvet er der flere steder en række ensfarvede fliser, skiftevis grønne og gule.

Det sidste flisebeklædte rum er "nørrekammer", der ligger mellem køkkenet og ligstuen. Her er der på nordvæggen blå landskabsfliser med cirkel og spinnekop, og ligesom i køkkenet en række ensfarvede gule og grønne fliser ved gulvet.

Nationalmuseets Kommandørgård er og har været i en klasse for sig selv, og det er også her, dokumentationen for originaliteten i fliseopsætningen er størst. Mange af de andre steder, hvor man finder fliser på Rømø, er det usikkert, om flisernes placering er oprindelig eller ej. Kan man forestille sig, at Kommandørgården var det første sted, man satte hollandske fliser op på Rømø, og kom denne ejendom til at danne mode med hensyn til fliser?

Kun hidtil ukendte skriftlige kilder vil kunne give et svar. Arkitekt Ester Kappelgaard, der var med ved restaureringen af Kommandørgården, skriver: "Om det er gårdens ejere, der selv har hjembragt dem (fliserne), eller om de er kommet til landet med hollandske skibe, der brugte fliser som ballast, hører også til de små problemer, der sikkert aldrig løses."⁶⁸ Foreløbig har hun ret!

Man møder ofte myten om, at de hollandske fliser er kommet som ballast til Vadehavsrørne og den sønderjyske vestkyst. Det er dog en hypotese, som aldrig er blevet påvist i kilderne. Normalt bestod ballasten af sten, sand eller jern. Fliserne har været for kostbare til bare at være blevet brugt som ballast. Men det er meget naturligt, at det netop har været de rigeste gårdejere, der har kunnet udsmykke deres vægge med hollandske fliser i så stort et omfang, som man finder det i for eksempel Königspesel på Hallig Hooge og Kommandørgården på Rømø.

Fliser i andre fredede huse

Et af de meget velbevarede huse ligger i Vesterhedeområdet. Huset er formodentlig bygget omkring 1750 og udvidet i 2. halvdel af 1700-tallet. Siden har huset stået næsten uændret, og en stor del af den gamle indretning er bevaret.

De første ejere var kommandører eller stormænd, der førte skibe fra Hamborg og Altona, og også i 1800-tallet var der stormænd og kaptajner blandt ejerne.⁶⁹

I dette hus er der fliser over det oprindelige ildsted i køkkenet mod nord og ligeledes på nordvæggen ved bilæggeren i sønderdørns. Alle fliser her er blå landskabsfliser forsynet med cirkel og spinnekop.

I Vråby ligger et andet af de fredede huse. Dette hus er bygget omkring 1770 og restaureret 1857. Også dette hus har været ejet af søfarende. Her er ligeledes mange blå landskabsfliser, men desuden manganfarvede landskabsfliser, fliser med blå Bloempotmotiv samt blå og mangan strøblomster.

I forbindelse med begge disse huse kan man have en formodning om, at fliseopsætningen er original på grund af husenes opførelsestidspunkt og den kendsgerning, at det har været søfolk, der har ejet husene.

Blå og mangan landskabsfliser og strøblomstfliser. Sydøæg i stue. Vråby.
Foto: Museum Sønderjylland.

Fliser i de øvrige huse på Rømø

Som omtalt er det svært at dokumentere, at de fliser, der i dag sidder på væggene i Rømøs ældre gårde og huse, vitterligt altid har siddet på disse steder. Flere steder har de nuværende ejere en viden om, at fliserne stammer fra huset, men at de er blevet omsat i forbindelse med nedrivning og genopførelse og i nyere tid moderniseringer, installering af oliefyr osv. Andre steder har man måske suppleret op med fliser indkøbt antikvarisk.

Der er dog enkelte ejendomme, hvor man får en fornemmelse af, at her også er tale om fliser, der har siddet i huset – om ikke fra første færd, så i hvert fald gennem 150-200 år.

Et eksempel er en ejendom på Nordøen. Her er den ældste bygning på stedet formodentlig bygget sidst i 1600-tallet, men det nuværende hus er ændret gennemgribende i 1893. Meget af det oprindelige indbo blev genbrugt i det nye hus i 1893, og det er den samme familie, der har ejet huset helt tilbage fra 1600-tallet til i dag. Ejerne har været søfolk, der har sejlet på Grønland og Island med udgangspunkt fra Holland, Hamborg og Altona. Her som på så mange andre gårde på Rømø blev sømandserhvervet i løbet af 1800-tallet afløst af landbrug.⁷⁰

Mangane bibelfliser. Oprindeligt ovnhjørne, stue. Juvre. Foto: Museum Sønderjylland.

I dette stuehus er der mange velbevarede fliser. I "nørredørns" (stuen mod nord) findes blå landskabsfliser med spinnekophjørner, men uden cirkel, og mangane fliser i form af friserstjerner. I "sønderdørns" (stuen mod syd) er der i et hjørne, hvor ovnen tidligere har stået, 84 manganfliser med bibelske motiver i cirkel og med ossekophjørner. Bibelstederne er angivet.⁷¹ Samme sted er der også to flisebilleder.

I "dielen" (gangen mod syd) er der nyere mangane ornamentfliser, formodentlig nyopsat, da huset blev bygget.

I Havneby er der to huse, der skiller sig ud. Det ene er opført omkring 1775. Igen er der tale om et hus, der har været ejet af søfolk, der blandt andet har sejlet fra København og Altona til Middelhavet, St. Croix og Island.⁷² Denne bygning er meget velbevaret, og også her er der mange bevarede fliser, især manganfarvede blompotfliser med cirkel og de kinesisk inspirerede "Wan Li"-hjørner samt blå landskabsfliser med cirkel og spinnekop. På stuens nordvæg mod køkkenet, hvor bilæggerovnen tidligere har været, er der et felt med 8x6 mangan blomsterfliser af typen "drietulp" (tre tulipaner) med "akkolade"-indramning og "Wan Li"-hjørner, en type, som kun findes få steder på øen. De kendes fra Harlingen i både 16- og 1700-tallet.⁷³

Mangane drietulp-fliser med Wan Li-hjørner og akkoladeindramning. Nordvæg i stue, hvor bilæggerovnen oprindeligt har været. Havneby. Foto: Museum Sønderjylland.

Det andet hus er bygget nogenlunde samtidig, omkring 1780. Dette hus har ligeledes været ejet af søfolk. Omkring 1800 var ejeren en kommandør, der sejlede fra Altona og havde råd til at udvide huset i 1801. Måske stammer fliserne, som der er rigtig mange af, fra dette tidspunkt. I stuerne er der blandt andet mange manganfarvede friserstjerner, i køkkenet er der både mangan landskabsfliser, og der, hvor ildstedet har været, er der fem firpas (fire fliser sat sammen i et kvadrat) med blå "Rozen op steel"-fliser samt mangan friserstjerner og landskabsfliser.

Begge de omtalte huse i Havneby var ejet af kommandører, men det er tankevækkende, at i modsætning til det omtalte hus på Nordøen har ingen af Havnebykommandørerne sejlet fra Holland, og alligevel er husene vægge prydet med rigtig mange hollandske fliser. Måske er det et eksempel på en import via Hamborg.

Også i nogle af Rømøs yngre huse findes der fliser. Ofte skyldes det som tidligere nævnt, at man har taget fliserne fra det tidligere hus på grunden med over i det nye hus. Et særligt tilfælde er den ejendom, som i dag rummer Rømø Vandrerhjem, Lyngvejen 7. Den oprindelige bygning var opført i 1700-tallet, men blev revet ned omkring 1795.⁷⁴ Derefter blev der opført en ny gårdbygning, som er udgangspunkt for det nuværende anlæg. Det blev konfiskeret efter 2. verdenskrig og 1948

Blå landskabs- og hyrdefliser. Rømø Vandrerhjem, Kirkeby. Foto: Museum Sønderjylland.

tilskødet Herbergsrådet, hvorefter bygningen har fungeret som vandrerrhjem. Huset er derfor meget ombygget, men det er alligevel interessant, fordi det rummer mange fliser, som stammer fra andre huse på øen. De flisetyper, der er i dette hus, er de typiske for Rømø, nemlig blå landskabsfliser, blå bibelhistoriske fliser, begge med cirkel og spinnekophjørner, blå strøblomstfliser samt enkelte mangan landskabs- og bibelhistoriske fliser.

Fliser i Rømøgården på Frilandsmuseet

Et eksempel på original fliseopsætning i en Rømøgård havde man måske kunnet forvente at finde på den Rømøgård, som i dag ligger på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Det har imidlertid vist sig, at det er en sandhed med modifikationer.

Frilandsmuseet købte gården i 1935 for kr. 8.500,-, og den åbnede 1940. Gården fra Toftum havde tilhørt flere kommandører gennem årene. Den lå oprindeligt på vestsiden af Vestervej i Toftum. Den store bolig og de små udlænger vidner om, at landbruget ikke var Rømøbøndernes primære indtægtskilde.

En undersøgelse af arkivmateriale vedrørende Rømøgården⁷⁵ viste, at fliserne, som i dag sidder på gårdens vægge, stammer fra mange forskellige ejendomme på Rømø. Ved de fleste står der på fotolisten "Uden hjemsted". Det vil sige, at man ikke har gjort sig den ulejlighed at dokumentere flisernes proveniens, til trods for at Frilandsmuseets medarbejdere har besøgt øen og som før omtalt har opkøbt fliser hos de lokale.

Fliser fra Rømø i Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønders samling

Kulturhistorie Tønder har en stor samling af hollandske fliser, men kun få af disse stammer imidlertid med sikkerhed fra Rømø. Der er to flisebilleder, det ene, et tomastet skib bestående af ni manganfarvede fliser, angives at stamme fra 1700-tallet, er købt af en rømser og har proveniens fra Vesterhede, Rømø, 1700-tallet.

Det andet, en stejlede hest bestående af fire blå fliser, angives at have en pendant i et hus i Kongsmark.

Samlingens indhold af tidlige, polykrome fliser, skibsfliser, dyrefliser, blomster- og blompotfliser rummer ingen fliser fra Rømø.

Mangant flisebillede. Tomastet skib. 1700-tallet. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder. Foto: Museum Sønderjylland.

Gruppen af landskabsfliser, både blå og mangan, rummer en del fliser fra Rømø, den eneste mere nøjagtige stedsangivelse er nogle stykker, som er fra Toftum (1700-tallet) på Nordøen.

Derudover er der nogle få bibelske fliser, hvor proveniensen er Rømø ca. 1700, kun ved nogle enkelte er Juvre på Nordøen angivet.

Konklusion

De bevarede hollandske fliser i husene på Rømø er et symbol på den kontakt, som øens befolkning via søfarten har haft med Holland.

Den oprindelige idé med undersøgelsen var at prøve at afklare omstændighederne bag importen, blandt andet ved at undersøge, hvad der i dag er tilbage af hollandske fliser i private ejendomme på øen.

De spørgsmål, der ønskedes undersøgt, var blandt andet: Hvordan kom fliserne hertil, hvornår og hvorfra kom fliserne og i hvor stort omfang? Var de, som det ofte fortælles, ballast ombord på de tomme studeskibe, som sejlede retur fra Holland? Hvordan blev fliserne distribueret?

På baggrund af det eksisterende skriftlige materiale og selve fliserne og deres placering i husene har det ikke været muligt at give definitive svar på disse spørgsmål.

Men der er kommet nye spørgsmål og nye fokuspunkter: Det har vist sig, at man på Rømø har brugt fliserne anderledes end i Holland, alene af den grund, at bygningsudformningen har været anderledes. Man har sat fliserne op på anden vis. Hvor man i Holland ville sætte fliserne i sirlige, symmetriske eller geometriske mønstre, har man på Rømø tilsyneladende blandet motiver og farver mere frit. Det kan skyldes, at fliserne er blevet flyttet flere gange, eller at man har hjembragt fliserne i mindre portioner på forskellige tidspunkter til de enkelte huse – eller at man simpelthen har valgt at blande motiver og farver, som man nu havde lyst.

Et af de andre delprojekter i undersøgelsen havde til formål at påvise hollandske træk i dragttraditionen i Danmark. Her har konklusionen været, at det ikke er muligt helt konkret at påvise en hollandsk påvirkning. Christina Folke Ax, museumsinspektør, ph.d. på Frilandsmuseet, der har stået for denne del af projektet, påpeger, hvordan almindelige mennesker med nye materialer fra andre lande, i dette tilfælde tekstiler eller fliser, fik nye muligheder for at skabe andre rammer, hvad enten det drejede sig om klædedragt eller boligindretning.⁷⁶

Kvinderne, der fik nye stoffer hjem fra Holland – eller hele Verden – havde ikke set, hvordan de hollandske kvinders dragter så ud, så de måtte selv omsætte stoffet til kjoler i deres egen stil. Mændene fra Rømø, der hjembragte de hollandske fliser, havde muligvis heller ikke set fliserne "i funktion" i Holland⁷⁷, og derfor måtte de også selv beslutte, hvordan fliserne skulle bruges på væggene i husene på Rømø. – Hvis det da ikke var deres kvinder, der bestemte, når mændene igen var stukket til søs!

Det faktum, at fliserne ikke dukker op i toldlister og lignende, kan tyde på, at søfolkene har haft fliserne med som føringsgods, dvs. de ting, som mandskabet måtte hjembringe for egen regning. Fliserne kan også være blevet importeret under andre betegnelser. At fliserne skulle være kommet til Rømø og de øvrige vadehavsøer som ballast, virker ikke særlig sandsynligt, og heller ikke tesen om, at der har været tale om smuglergods, virker umiddelbart troværdig.

Spørgsmålene om, hvornår fliserne kom og i hvor stort et omfang, har vist sig svære at besvare, dels på grund af manglende skriftlige kilder om tidspunktet for opsætningen af fliserne, dels på grund af

århundreders nedrivninger og genopførelser af huse med omflytninger af fliserne til følge og også bortsalg af fliserne. Da de i løbet af 1900-tallet blev kostbare og eftertragtede antikviteter, blev de ofte solgt af rømsere, der havde hårdt brug for en økonomisk indsprøjtning, før turisterne efter bygningen af Rømdæmningen 1948 begyndte at indtage øen.

I en senere tid har nye ejere uden interesse for de gamle fliser været med til at fjerne fliserne og dermed dokumentationen for den hollandske påvirkning på øens bygningskultur.

Med denne empiriske undersøgelse er fliserne igen bragt i spil. Forhåbentlig vil kommende undersøgelser, fund af nye kilder og nye metoder kunne bringe mere viden om flisernes vej til Rømø. Håbet kunne for eksempel være, at nye forskningsmæssige og systematiske arkæologiske udgravninger kunne give flere eksempler på hollandske fliser i urørte lag fra 16/1700-tallet i lighed med eksemplet fra Havneby.

Også naturvidenskabelige undersøgelser af fliserne kunne give flere oplysninger. Flisernes tykkelse afspejler deres alder, jo tykkere flise, jo ældre. I forbindelse med nedrivninger/ombygninger af huse kunne man undersøge flisetykkelsen, og samtidig kunne analyser af den mørte, fliserne sidder i, måske også give et fingerpeg om det tidspunkt, fliserne er opsat på. Derimod vil en nærmere stil- og tidsmæssig analyse af de enkelte fliser næppe bringe noget nyt, da det stadig ikke ville give svar på spørgsmålet om, hvornår fliserne var opsat og af hvem.

LITTERATUR

- Andersen, Ester og K. Roland Hansen: "Kommandørgården på Rømø". *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1954 s. 49 – 62.
- Bartels, Michiel: *Gezonken als een Baksteen*. Hoorn/Zwaag 2011
- Boon, Piet: "Dutch Connections to Scandinavia. The Case of the Westfrisian Seaman Abroad and at Home". *Facing the North Sea West Jutland and the World*. 1992
- van Dam, Jan Daniël: *Nederlandse Tegels*. Haag 1988, 1991
- Dekker, Pieter: "Westfriesische Schiffsfliessenbilder in Nordfriesland". *Friesisches Jahrbuch* 1973
- Ehlers, Franz (red.): *Zoll- und Steuerschichte Schleswig-Holsteins*. 1967
- Falk, Fritz Joachim: *Rømø kommandører og sejlskibskaptajner*. 1989
- Guldborg, Mette m.fl.: "Handel og vanddel. Dansk-hollandske kontakter i 1600-1700-tallet". *Temp. Tidsskrift for historie*. Temanummer: *Nederlandse forbindelser* nr. 20. 2020
- Guldborg, Mette: "De varer, som bonden aldrig ser? Importen over Hjerding fra Holland i 1700-tallet". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2012
- Guldborg, Mette: "Skibsfarten omkring Tønder i 1700-tallet". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2018
- Guldborg, Mette og Elsemarie Dam-Jensen: "Skibstrafikken ved Tønder Toldsted 1713". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2016
- Hahn, Jørgen: *Fliser på Fanø – flisekulturen på Fanø 1650 – 1900*. 1993
- Houkjær, Ulla: *Fajancer fra Holland, Frankrig og Tyskland 1600 – 1800*. 2016
- Jacobsen, N.H.: *Skibsfarten i det danske Vadehav*. Kbh. 1937
- Jans, Svend: *Hollandske fliser – En undersøgelse af 6500 enkeltfliser på Amager*. 1978
- Jessel, Hubertus: "Blompotjes und Historien: Die Fliesen". Hans Jessel (udg.): *Das Grosse Syltbuch* 1996, s. 338-343
- Kappelgaard, Ester: *Thades gård. Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø*. 1970
- Kelm, Bert: *Rømø – et vesterhavspræget samfund* bd. I-VI. Historisk Samfund for Sønderjylland 1999 - 2008
- Kunz, Harry og Thomas Steensen (red.): *Das neue Sylt-Lexikon* 2007. Artiklen "Fliser" (s. 96-97)
- Kühnast, Gerd: "Niederländische Fliesen in nordfriesischen Häusern" Thomas Steensen (udg.): *Das grosse Nordfriesland-Buch*. Hamburg 2000, s. 310-313
- Lüden, Walter: *Führer Seefahrer und ihre Schiffe – Walfang und Kauffahrteischiffahrt*. 1989
- Meiborg, R.: *Das Bauernhaus im Herzogtum Schleswig*. Slesvig 1896
- Michelsen, Peter: "Maritime miljøer på Frilandsmuseet". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 94 – 105
- Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus – Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*. 2013
- Petersen, Thade: *Rømø – Et bidrag til øens historie og beskrivelse*. 1979
- Pluis, Jan: *Bijbeltegels – Bibelfliesen*. Münster 1994
- Pluis, Jan: *De Nederlandse Tegel- decors en benamingen 1570 – 1930*. Leiden 1997
- Pluis, Jan: "Importierte Wohnkultur – Niederländische Wandfliesen in Nordfriesland". Nils Århammar m.fl.: *Nordfriesisches Jahrbuch* 1995, s. 7 – 51
- Pluis, Jan: "Niederländische Fliesen und ihre Verwendung in Nordfriesland". *Der Maueranker*, hft. 4, 1993, s. 4 - 12
- Rheinheimer, Martin: *Die Insel und das Meer. Seefahrt und Gesellschaft auf Amrum 1700-1860*. 2016
- Schoubye, Sigurd: *Hollandske vægfliser*. 1963
- Skov, Aksel: "De gamle Rømøhuse". *Sønderjyske Årbøger* 1983, s. 49 -75
- Skov, Aksel: *Gamle huse på Rømø*. 1992
- Skov, Aksel: *Rømø. Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi*. Fonden

for Bygnings- og Landskabskultur, Tønder Amt. 1971
 Tholstrup, Inger: *Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø*. 2001

Zangenberg, H.: "En gammel Rømøgaard". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1936

KILDER

Utrykte kilder

Mikrofilm af brandtaksationsprotokoller i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 400.5, film nr. 7850 (år 1780), 7853 (år 1802) og 7854 (år 1813) LAA (Rigsarkivet Aabenraa)

DNO5 Branddirektoratet for Ribe amt. 1830-1841 Brandforsikringsprotokol Lø Herred LAA

DNO5 Branddirektoratet for Ribe amt. 1830-1841 Brandforsikringsprotokol Møgeltønder og Ballum Birk samt øerne LAA

www.rijksmuseum.nl/rijksstudio

NOTER

- 1 Ulla Houkjær, s. 43
- 2 Navnet Holland benyttes i denne artikel som betegnelse for de nederlandske provinser Nordholland og Frisland. I artiklen anvendes ordene "Holland" og "Nederlandene" synonymt.
- 3 Blandt andet i hovedværkerne Bijbeltegels og De Nederlandse Tegel
- 4 Jan Pluis, 1995 s. 8
- 5 Blandt andet fra den hollandske maler og grafiker Jacob de Gheyns militære håndbog *Wapenhandelinge van roers, musquetten ende spiessen...* (Amsterdam 1607) jf. Ulla Houkær 2016 s. 235
- 6 Ulla Houkær, s. 237
- 7 Jan Pluis, 1995 s. 11
- 8 Jan Daniël van Dam 1988, 1991 s. 125
- 9 Mette Guldborg 2020, s. 52
- 10 Harry Kunz og Thomas Steensen, s. 96-97
- 11 Undersøgt i forbindelse med et projekt påbegyndt i 2012 på bevilling fra Kulturstyrelsen og i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet. Se: Mette

- Guldborg 2016
- 12 Svend Jans s. 60
- 13 Hubertus Jessel s. 338
- 14 Smakke er en mindre bådtype med flad bund og sidesværd, anvendt til fiskeri og transport i kystnære farvande, blandt andet Vadehavet
- 15 Martin Rheinheimer s. 157, min fremhævelse
- 16 Walter Lüden s. 20
- 17 Schoubye 1963, s. 44
- 18 Jan Pluis 1995, s. 9
- 19 Akustisk teknik til opsporing og bestemmelse af afstand og retning til genstande under vand.
- 20 Michiel Bartels 2011, s. 87
- 21 Jan Pluis 1995, s. 9-10
- 22 Navnet Königspeser refererer til, at den danske kong Frederik 6. i 1825 måtte overnatte på halligen, da en stormflod forhindrede ham i at rejse videre. Kongen var kommet til Hallig Hooe for at besigtige omfanget af den store stormflod på halligerne samme år.
- 23 Stadsstuen, der kun blev brugt ved

- særlige lejligheder. Ellers blev den brugt som opbevaringsrum for skabe og kister.
- 24 Jan Pluis 1995, s. 12
 - 25 Franz Ehlers 1967, s. 67
 - 26 Jan Pluis 1995, s. 17
 - 27 Jan Pluis 1995, s. 19
 - 28 Pieter Dekker s. 134
 - 29 Jan Pluis 1993, s. 7
 - 30 Jørgen Hahn, s. 18
 - 31 Jan Pluis 1993, s. 9
 - 32 Op. cit. s. 12
 - 33 Svend Jans s. 55
 - 34 I forbindelse med projektet omtalt under note 13 besøgte forfatteren i september 2012 Holland og gennemførte en række interviews med blandt andre fliseeksperten Jan Pluis, Nordsleen, lederen af Nederlands Tegelmuseum, Otterlo, Johan Kamermanns, museumsinspektør Jaap Jongstra, Keramiekmuseum Princessehof, Leeuwarden, samt den pensionerede flisefabrikant og 12. generation af den endnu eksisterende flisevirksomhed Koninklijke Tichelaar i Makkum, Frisland, Pieter Jan Tichelaar. Omtalen af den manglende opmærksomhed på handelen med vadehavsområdet i Holland i dag bygger på disse samtaler og på, at forfatteren ved selvsyn konstaterede, at fliser ikke fyldte meget på de hollandske kulturhistoriske museer, bortset fra Nederlands Tegelmuseum, som er det nationale hollandske flisemuseum! Hverken på Amsterdam Museum eller på Scheepvaartmuseum i Amsterdam blev fliseeksporten omtalt, og der var heller ingen fliser at se!
 - 35 Piet Boon, 1992, s. 91.
 - 36 Ester Kappelgaard, s. 6. Tallene stammer fra N.H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav
 - 37 Do. s. 6
 - 38 Do. s. 6
 - 39 Bert Kelm I s. 202
 - 40 Oplyst af Bert Kelm i forbindelse med interview 1. 9. 2015
 - 41 Ester Kappelgaard s. 17.
I toldbogen fra Tønder, omtalt i
 - Guldborg 2016, nævnes i juni og juli 1713 både "Steingut" og "Dachstein", og også i skibslisterne fra 1750'erne tales der både om tagsten og mursten. I 1756 omtaler skibslisten en transport med en skøjte fra flisebyen Makkum, der har sten med, og samme år forekommer ordet "Wandsteine", vægsten i en last fra Amsterdam. Disse eksempler vedrører ikke forholdene på Rømø, men indikerer dog, at fliser kan have forekommet i skibenes varesortiment.
 - 42 Hvis der overhovedet kan findes skriftlige kilder til denne handel, må det være i retsarkivalier vedrørende bøder og fængslinger i forbindelse med overtrædelse af lokale love, men det vil kræve et større arkivarbejde i Holland.
 - 43 Frauke Witte s. 26
 - 44 Oplysninger stammer fra en mailveksling med Michiel Bartels, Archeologie West-Friesland, Hoorn, februar 2019
 - 45 Harry Kunz og Thomas Steensen, s. 96-97
 - 46 Aksel Skov 1983, s. 57
 - 47 Bert Kelm I, s. 165 og Bert Kelm II, s. 335
 - 48 Op.cit. s. 44
 - 49 Op. cit. s. 43
 - 50 Brandtaksationsprotokoller i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 400.5, film nr. 7850 (år 1780), 7853 (år 1802) og 7854 (år 1813) LAA (Rigsarkivet Aabenraa)
 - 51 Schoubye s. 26-27
 - 52 Schoubye s. 27
 - 53 Aksel Skov 1983, s. 67
 - 54 Frilandsmuseets B-arkiv, Landbrugsskolen arkivkasse 26
 - 55 Dick Luiting 1957. Her omtales Handels- og Søfartsmuseets arbejde i 1950'erne med at oparbejde en "beskeden samling af hollandske fliser, som har været så tæt knyttet til søfarten, til skibet, ja til selve sømadslivet" (s. 74), men samme sted gør Luiting også opmærksom på, at man jo ikke skulle gå Tønder Museum i bedene! Om mu-

- ligheden for stadig at kunne finde fliser lokalt, skriver han: "Rømø er allerede plyndret...Men det må anses for uheldigt, om man bortfører flere fliser fra disse øer, end det har været gjort. Der er allerede forsvundet alt for mange, så resten bør blive dér; en gammel kommandørgård eller et fiskerhjem mister jo sin værdi, når fliserne borttages."! (s. 74-75)
- 56 Her har det krævet planlægning at få adgang til husene, når ejerne var på øen. Tak for hjælpen!
- 57 Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund bd. I-VI. Historisk Samfund for Sønderjylland 1999 - 2008
- 58 Hvis der er læsere med kendskab til sådanne huse, tager forfatteren gerne imod oplysninger
- 59 Fotomaterialet vil blive opbevaret under klausulerede forhold i Museum Sønderjylland
- 60 Af hensyn til privatlivets fred vil de omtalte huse ikke blive angivet med konkrete adresser, men beliggenheden vil blive beskrevet ud fra det område på øen, hvor husene ligger
- 61 Måske i fire, usikkerheden skyldes, at forfatteren desværre ikke har haft adgang til et af de fredede huse
- 62 Bert Kelm VI s. 174 ff
- 63 Nationalmuseets Arbejdsmark 1999 s. 90
- 64 Ester Andersen og K. Roland Hansen 1954 s. 50
- 65 Jan Pluis 1994, s. 115
- 66 Dørns er den sønderjyske betegnelse for den daglige opholdsstue, der var opvarmet
- 67 Ester Kappelgaard s. 36-37
- 68 Ibid. s. 30
- 69 Kelm bd. IV s. 191ff
- 70 Kelm bd. II s. 51 ff.
- 71 Det er svært at tidsbestemme fliser, når de sidder på væggen, da tykkelsen er med til at definere alderen. Dog er de manganfarvede bibelfliser med cirkel, ossekophjørner og tekstangivelser typiske for 1800-tals fliser fra Utrecht, og da det også passer med alderen på dette hus, er denne tolkning nok ret sandsynlig. Jan Pluis 1994 s. 84
- 72 Kelm bd. V s. 314 ff.
- 73 Jan Pluis 1997, s. 417
- 74 Kelm bd. V s. 44 ff
- 75 Udført i Frilandsmuseets B-arkiv, Landbrugsskolen i august 2017
- 76 Mette Guldborg 2020, s. 55
- 77 En gennemgang af kunstværker i Rijksmuseum, Amsterdam, forestillende interiører af de herberger, hvor søfolkene boede, når de var i Holland, har ikke givet eksempler på flisevægge. På det tidspunkt, hvor søfolkene fra Rømø var i hollandske havne, var fliser blevet et fænomen, der var henvist til huse på landet, eller evt. til køkkener og kældre i byerne. www.rijksmuseum.nl/rijksstudio

Zusammenfassung

Die Niederlande war im 17. und 18. Jahrhundert eines der wichtigsten Wirtschaftszentren Europas und übte daher auch auf die Bevölkerung entlang der Wattenmeerküste eine starke Anziehungskraft aus.

In diesem Beitrag werden der Import und die Verwendung holländischer Fliesen im Gebiet des Wattenmeeres, v.a. auf der Insel Römö thematisiert. Diese Fliesen sind ein konkreter Ausdruck für den Kontakt mit den Niederlanden und ein Symbol für deren kulturgeschichtliche Beeinflussung.

Die Verfasserin dieses Beitrags hat diese Fliesen in den noch existierenden Häusern auf Römö fotografiert und versucht, die Umstände für deren Import zu beleuchten. Auf welche Weise gelangten die Fliesen hierher, wann und zu welchem Zweck geschah dies und in welchem Umfang? Dienten die Kacheln auf Schiffen als Ballastladung und wie wurden sie distribuiert?

Diese Untersuchung unterscheidet sich dadurch von vorherigen Forschungen, dass sie die Fliesen vor allem aus einem kulturhistorischen Winkel betrachtet.

Auf der Basis der vorhandenen schriftlichen Quellen sowie der Fliesen und ihrer Platzierung in den Häusern war es leider nicht möglich, die gestellten Fragen endgültig zu beantworten.

Bei der Beschäftigung mit dieser Thematik sind jedoch neue Fragestellungen aufgetaucht: So wurden die Fliesen auf Römö auf andere Weise als in Holland verwendet, weil die Gestaltung der Gebäude eine andere war. Da die Fliesen in Zolllisten und ähnlichen schriftlichen Quellen nicht genannt werden, haben die örtlichen Seeleute sie eventuell als privates Gepäck mitgebracht. Alternativ können die Fliesen auch unter einer anderen Bezeichnung importiert worden sein. Es erscheint nicht sehr wahrscheinlich, dass die Fliesen als Ballastladung auf die Insel gekommen sind.

Aufgrund der schlechten Quellenlage hat es sich als schwierig erwiesen, zu untersuchen, zu welchem Zeitpunkt die Fliesen ursprünglich in den Gebäuden angebracht worden waren und in welchem Umfang der Import der Fliesen stattgefunden hat. Jahrhundertlang wurden Kacheln beim Abbruch von alten Häusern umplatziert oder sogar in neu errichteten Häusern angebracht. Der Verkauf einzelner Fliesen verschlechterte die Quellenlage zusätzlich.

Hoffentlich werden in Zukunft weitere Untersuchungen, die Entdeckung weiterer Quellen und neue Untersuchungsmethoden unser Wis-

sen über die Fliesen auf Römö erweitern können. So könnten mit Hilfe moderner und systematischer archäologische Ausgrabungen weitere Beispiele für bisher unberührte holländische Fliesen aus dem 17. und 18. Jahrhundert entdeckt werden. Die Naturwissenschaften könnten vermutlich auch z.B. durch die Untersuchung der Dicke der Fliesen und einer Analyse des Mörtels zu mehr Wissen über die Fliesen beitragen.